

ARBEIDSDELING EN VOORSTELLINGSWERELD IN DE KHROUMERIE (TUNESIE)

José van Santen

Gedurende een aantal jaren al hebben feministische antropologen zich bezig gehouden met het belangrijke onderscheid tussen biologische sekse en maatschappelijke genus (1). Het sekse-genussysteem is 'het geheel van regelingen waardoor een samenleving biologische seksualiteit omzet in produkten van menselijke activiteiten, en waarbinnen de sexuele behoeften die daar het gevolg van zijn worden bevredigd' (Rubin 1975: 159, vertaling 1980). Terecht is er daarbij recentelijk op gewezen dat de constructie van genus zich niet alleen op verwantschappelijk niveau afspeelt, zoals Rubin destijds stelde, maar dat het omzetten van biologische seksualiteit in produkten van menselijke activiteit eveneens gebeurt in andere maatschappelijke structuren en dat het door die structuren steeds opnieuw wordt geconstrueerd en gereproduceerd.

Een belangrijke maatschappelijke structuur in het construeren en reproduceren van de verhoudingen tussen de genera is - zo stelt Aalten in een recent artikel - de arbeidsverdeling tussen de seksen. De wijze waarop bepaalde arbeid **vrouwenarbeid** of **mannenarbeid** wordt, de symbolische betekenis van deze arbeidsverdeling en de motivaties hierachter, worden hiermee belangrijke onderzoeksgebieden (Aalten 1986). Ik vind dit een uitstekende aanvulling op bestaande ideeën over de wijze waarop het sekse-genussysteem vorm krijgt. Want vanuit de onderwaardering die de arbeid van vrouwen in de westerse samenleving krijgt is er in het recente verleden te snel en etnocentrisch geconcludeerd dat vrouwen, op grond van de arbeid die zij verrichten, elders ondergeschikt waren. Zo wordt het sekse-genussysteem in islamitische samenlevingen vaak beschouwd als extreem onderdrukkend voor vrouwen. De islam wordt gezien als de religie bij uitstek die de asymmetrische relaties tussen de seksen voortbrengt door de extreme sekse-segregatie die ze hanteert. De islam zou vrouwen reduceren tot haar reproductieve capaciteiten (Postel-Coster en Schrijvers 1976: 79). Vrouwen zouden door haar associatie met de privé-sfeer geen toegang hebben tot de publieke sfeer en daardoor ook geen toegang tot informatiekanalen, kennis en politieke macht (Dwyer 1978). Ik ben van mening dat men alleen maar tot een dergelijke conclusie heeft kunnen komen, nadat men de arbeidsverdeling heeft ingevuld met waarderings die uit onze westers christelijke traditie zijn voortgekomen.

Alweer een aantal jaren geleden deed ik onderzoek naar de arbeids-

verdeling in een islamitische samenleving (De Khroumerie in N.W.Tunesië) en probeerde ik aan de hand van inzichten uit de literatuur de relatie van deze arbeidsverdeling met de voorstellingswereld te leggen. Het onderzoek leerde mij dat er een veel positievere waardering voor de arbeid van vrouwen in deze samenleving bestaat dan veelal in de literatuur wordt gesuggereerd. Omdat ook professor Jongmans in zijn werk en zijn mondelinge overdragingen het complementaire karakter van de Khroumeriaanse samenleving steeds heeft benadrukt wil ik in dit artikel laten zien hoe deze complementariteit ook in de arbeidsverdeling tussen de seksen een grote rol speelt. Op basis van deze analyse kunnen we ons dan een nieuw beeld van de positie van de vrouw in deze islamitische samenleving vormen.

Ik zal beginnen met de feitelijke verdeling van de arbeid. Vervolgens zal ik de motivatie van de bevolking zelf geven om na te gaan in hoeverre deze iets zegt over de verdeling. Uiteindelijk zal ik de arbeidsverdeling relateren aan de voorstellingswereld van de Khroumeriaanse samenleving en mijn conclusies trekken.

DE FEITELIJKE ARBEIDSVERDELING TUSSEN DE SEXEN

Tunesië is een - patrilocale en patrilineaire - sterk geseggregeerde samenleving. In Beni M'hemed, waar ik onderzoek deed, is de ideale samenlevingsvorm nog steeds het huishouden dat bestaat uit een man, zijn vrouw, hun kinderen en getrouwde zoons met hun vrouwen en kinderen. De scheiding tussen de leefwereld van mannen en vrouwen heeft grote invloed op de verdeling van de arbeid naar sekse. Niet alleen zijn de plaatsen waar de werkzaamheden van de man en die van de vrouw plaatsvinden vaak gescheiden, de werkzaamheden blijken ook nauwelijks inwisselbaar te zijn, zoals zal blijken uit de nu volgende beschrijving.

Om enigszins greep te krijgen op een groot scala aan taken deel ik deze in: Ik onderscheid huishoudelijke arbeid, arbeid in de land- en tuinbouw, arbeid in de veeteelt en overige arbeid. Onder een huishouden versta ik in de Noord-Tunesische samenleving een groep mensen met een gemeenschappelijk inkomen- en uitgavenpatroon, kookplaats en directe verzorging van de kinderen. Alle activiteiten die rond genoemde zaken worden gerangschikt noem ik huishoudelijke arbeid. Dit wil zeggen het baren, het zogen en het verschonen van de baby's, het verzorgen van de kinderen, het verzorgen van de voedselbereiding en het vuur waarop

wordt gekookt. Onder dit laatste valt ook het maken van potten om op te koken, het sprokkelen van hout en het verzamelen van mest. Verder moet er water worden gehaald bij de bron en zijn er nog alle andere werkzaamheden rond het huis, erf en stal, zoals wassen, afwassen, schoonmaken en schoonhouden. Al deze werkzaamheden vallen aan de vrouw toe. Alleen boodschappen doen, dit wil zeggen een bezoek aan de plaatselijke kruidenierswinkel, de **hanut**, de markt, de **souk**, in de dichtstbijzijnde stad om benodigd huisraad, voedsel of kleding te kopen, wordt door de man gedaan.

Onder de taken in de land- en tuinbouw valt het verzorgen van het land en de gewassen, het oogsten en het verwerken van de geoogste producten. Veel werkzaamheden in de landbouw vallen aan de man toe. Hij ontgint en ploegt de grond, hij verstrooit de mest en de kunstmest, hij zaait de grond in, zorgt voor de irrigatie indien dit nodig is en dorst de gewassen na de oogst.

Daarnaast zijn er belangrijke gedeelten van de land- en tuinbouwsector die zowel aan de man als aan de vrouw toevallen. Zo oogsten ze beiden - alhoewel zelden samen - en ze kunnen ook beiden de oogst binnenhalen. De man moet dit laatste echter doen met behulp van een lastdier en de vrouw mag het uitsluitend op haar eigen rug doen. Dan resteren er nog werkzaamheden als het trekken van het onkruid en het verwerken van de oogst. Deze werkzaamheden worden door de vrouw gedaan. Tuinbouwproducten verbouwt men slechts in kleine hoeveelheden en bijna uitsluitend voor de eigen consumptie. De verdeling van de arbeid hier is als bij de landbouw, maar omdat tuinbouw tijdens het groeiproces veel verzorging vraagt, ligt hier een grote taak voor en van de vrouw. Ze houdt de tuinbouwgronden, die altijd in de onmiddellijke omgeving van huis en erf liggen, onkruidvrij en ze geeft de planten regelmatig water.

De werkzaamheden die wij onder de veeteelt rangschikken zijn: het hoeden van het vee, het verzorgen van voedsel voor het vee, het verwerken van de melk, de aankoop en de verkoop van vee, het slachten, het scheren van de schapen en het verwerken van de wol. Hiervan neemt de vrouw het verzorgen van het vee op zich, het verzorgen van het voedsel voor dit vee, het melken, het verwerken van de melk en het verwerken van de wol. De overige genoemde taken worden door de man gedaan.

Natuurlijk bestaan er nog andere werkzaamheden in de samenleving: ik denk aan onderhoudswerkzaamheden van landbouwwerktuigen en opstallen en het bouwen van huizen. Vroeger, toen men nog in tenten woonde werd het

tentdoek verzorgd door de vrouwen. De tenten werden opgezet door de mannen. De stenen muren van de hutten die na deze tenten als behuizing dienden, werden opgetrokken door de mannen. De binnenwanden werden met verdunde koemest aangesmeerd door de vrouwen en de dakbedekking werd door vrouwen en kinderen verzameld en door vrouwen aangebracht. De modernste huizen, die nog maar weinigen in de tijd dat ik onderzoek deed zich konden permitteren, zijn helemaal van steen. Mannen metselen deze, stucen de binnen- en buitenwanden met cement en leggen de golfplaten of pannen daken erop.

Naast de genoemde segregatie tussen de mannen en de vrouwen is er ook nog een aanzienlijk verschil tussen de wereld van jongeren en ouderen, die met name bij vrouwen duidelijk zichtbaar is en ook tot uitdrukking komt in de verschillende werkzaamheden die jonge en oude vrouwen doen. Jonge menstruerende vrouwen hebben, als dochter en als schoondochter, de minste bewegingsvrijheid. Wanneer er verschillende vrouwen in een huishouding zijn dan zal de jonge vrouw tijdens oogstperiodes in huis blijven om de lopende zaken te verzorgen. Wanneer een moeder echter zo oud is, dat ze zelf niet meer kan oogsten zal de schoondochter gaan. Tegen die tijd zal de laatste meestal zelf kinderen hebben. Voor jonge gehuwde vrouw die bij de schoonfamilie inwoont, doet zich een breekpunt voor in status, verrichten van werkzaamheden en mate van vrijheid op het moment dat zijzelf een kind, met name een zoon, baart.

In een gezin waar moeders en schoondochters zijn, beheert de moeder de voorraadplaats, de **rhel**. Totdat de schoondochter een aantal kinderen of een eigen ruimte heeft, kookt de moeder idealiter. Alleen wanneer zij menstrueert zal ze dit aan haar schoondochter(s) overlaten. Het melken van het vee en het hout halen in het bos doet de moeder eveneens en zij haalt ook de mest, op de verder weg gelegen weidevelden. Ook specialismen, van welke aard dan ook - ik denk aan pottenbakken, vroedvrouw zijn of genezingsspecialismen - worden uitsluitend door oudere vrouwen uitgeoefend.

Het verschil tussen jonge en oudere mannen uit zich met name in het respect en de gehoorzaamheid die jonge mannen aan oudere mannen zijn verschuldigd. In de verdeling van de werkzaamheden komt het minder sterk naar voren, alleen wanneer geldelijke inkomsten van elders noodzakelijk zijn, zal de zoon migreren of bij een werkgever in dienst treden. Uit de geringe gevolgen van migratie voor de verdeling van de arbeid naar sexe, blijkt hoe rigide deze verdeling nog steeds is: de mannen zullen nooit vrouwentaken doen en vrouwen nooit mannentaken, hoe

een spinnende vrouw, Khroumerie 1978

moeilijk deze scheiding soms ook vol te houden is. Dat laatste is met name het geval in die huishoudens, die zich hebben afgesplitst, waar de man migreert (of overlijdt) en de jonge vrouw met de kinderen achterblijft. Het door de migrant - of in geval van weduwschap door de overleden echtgenoot - achtergelaten werk, wordt overgenomen door een vader, broer van de man of vaders of broers van de vrouw. Vaak ook komen migranten zelf naar huis om te ploegen en te zaaien. Wanneer een migrant niet naar huis zou kunnen komen en er ook geen vaders of broers beschikbaar zijn, dan zijn de bestaande cooperatievormen in de samenleving zodanig dat oplossingen voor de hand liggen (2).

Het beeld dat men overhoudt na het lezen van al deze bestaande werkzaamheden, maar meer nog bij het aanschouwen ervan, is dat de arbeidsverdeling willekeurig is, grillig lijkt te zijn en aan de vrouwen een zeer zwaar takenpakket heeft toegeschoven. De arbeidsdeling werkt onderdrukkend: vrouwen genieten weinig vrijheid en moeten erg hard werken. Niet alleen dat, het feit dat mannen 'hun' vrouwen mogen slaan draagt er toe bij dat we kunnen spreken van overheersing van mannen over vrouwen. Dan gaan we echter uit van de wijze waarop arbeid in onze eigen samenleving wordt gewaardeerd, wat niet leidt tot een goed begrip van de feitelijke positie van vrouwen in andere samenlevingen. De motivatie van de bevolking zelf is in de waardering van de arbeid een belangrijke factor. Met welke beweegredenen meent men dat een arbeidsverdeling tot stand is gekomen of in stand moet worden gehouden? In de volgende paragraaf zal ik een korte uiteenzetting geven van de motivaties die de inwoners van Beni M'Hemed gaven van de bestaande arbeidsverdeling.

VERKLARINGEN VAN DE BEVOLKING

Wanneer men aan de bevolking expliciet vraagt waarom de arbeidsverdeling is, zoals in de vorige paragraaf beschreven, dan wordt zowel door mannen als vrouwen verwezen naar natuurlijke eigenschappen van mannen en vrouwen:

Man en vrouw zijn door God geschapen. Het is zijn wil en bedoeling geweest de man beter en sterker te maken. De man is niet bang, durft zich te verdedigen, gaat naar de oorlog en is zeker nooit bang voor vrouwen. De man werkt altijd.

We zitten te eten, dat wil zeggen de jonge vrouwen van ons huis zitten gegroepeerd rond een houten schaal met een lepel in de hand, die iedere keer gretig in de schaal wordt gestoken, want wie het eerste komt, die het eerste maalt. Fatima, de nog kinderloze

schoondochter maakt een grapje: 'Ik ga heel veel eten', zegt ze, 'en dan word ik heel sterk en dan kan ik mijn man slaan'.

We lachen.....

'Waarom mag alleen de man slaan?' vraag ik

'Omdat hij sterker is', antwoordt zij

'Dus als wij heel veel eten en ook sterk worden, mogen wij ook slaan?' vraag ik naïef.

'Nee', zegt Fatima, 'want de man is beter dan de vrouw, daarom heeft God de man ook sterker gemaakt. Als de vrouw haar werk niet goed doet, mag de man haar slaan'.

En:

Ik vraag of de vrouwen ook mogen ploegen; de informant antwoordt: 'Nee, want de vrouw is niet als de man. Voor de **horma** van beiden zou het niet goed zijn als ze dat deed. Een vrouw hoort in huis te blijven, in de keuken. Ze hoort te koken en aan te vegen, hout en water te halen enz. De vrouw mag geen mannenwerk doen en de man geen vrouwenwerk'.

De motivatie van de informanten betreffende de verdeling van de arbeid zijn tot een aantal hoofdpunten te reduceren: Mannen zouden sterker zijn, mannen zouden altijd werken, mannen zouden beter zijn dan vrouwen en doorbreking van de bestaande arbeidsverdeling zou tot **horma**-verlies van mannen leiden. Gaat het hier om feitelijke gegevens of ideologische constructies? Want wanneer men vrouwen er niet expliciet om vraagt dan verzuchten zij even zo vaak: 'mannen zijn als kleine kinderen en weten niets

Mannen zouden sterker zijn.... Deze reden maakt nog het meeste kans op een natuurlijk feit te berusten. Dan nog meen ik dat het uit de arbeidsverdeling niet kan worden opgemaakt. De vrouw doet meer werkzaamheden waar fysieke kracht aan te pas komt dan mannen: ze draagt de kinderen negen maanden in haar buik en baart ze, een niet geringe fysieke inspanning. Vrouwen halen water: dit betekent over een toch vaak grote afstand de waterkruik met 25 liter water op de rug dragen. Vrouwen verzamelen brandhout, een schaars goed. In groepjes vertrekken ze 's morgens vroeg, touwen losjes bungelend over de schouders. Ze verzamelen dan het losse sprokkelhout of het door de overheid gekapte hout in het bos. Laat in de morgen komen de vrouwen dan weer terug: wandelende bossen, waar ergens midden in een vrouw verscholen zit. Gigantische hoeveelheden hout kunnen zij versjouden want zij die veel hout kunnen dragen stijgen in aanzien. Ook het hout hakken, het maken van aardewerk, het vervoeren van de oogst op de eigen rug, waar mannen het lastdier voor mogen gebruiken, vereist enorme fysieke kracht. Mannen dorsen met lastdieren. Wanneer deze niet aanwezig zijn dorsen vrouwen met behulp van een stok. Soms dragen vrouwen zand aan bij de

huizenbouw. Het enige zware werk dat mannen eigenlijk doen in de traditionele sector is het ploegen.

Ook de uitspraak dat mannen 'altijd werken' valt niet zonder meer uit empirische waarnemingen te constateren. Uit de opsomming van de arbeidsverdeling is al gebleken dat vrouwen vele taken op zich nemen. De taken die mannen doen zijn daarbij vaker seizoensgebonden dan die van vrouwen: huishoudelijk werk, het baren en verzorgen van kinderen en het verzorgen van vee, het spinnen en weven van wol, het verwerken van de melk zijn werkzaamheden die altijd, het hele jaar door, moeten gebeuren. De uitspraak is ook vaak gerelateerd aan het fenomeen van de migratie; mannen migreren en verdienen elders geld. Migratie leidt echter in de meeste gevallen tot een taakverzwaring van de vrouw. Niet omdat zij zijn traditionele taken overneemt, maar omdat taken die door hen beiden kunnen worden gedaan, zoals bijvoorbeeld het oogsten en het binnenhalen van de oogst, nu door de vrouw alleen moeten worden gedaan. Bovendien migreren meisjes ook. In veel gezinnen is de enige bron van geldelijke inkomsten het salaris van een als dienstmeisje werkende dochter elders. De uitspraak dat vrouwen slechter waren dan mannen intrigeerde mij natuurlijk. Was deze tegenstelling zo alles overheersend dat de vrouw al het werk moest doen dat met het 'slechte' werd geassocieerd en de man het werk dat met het goede wordt verbonden? Dat leek me een zinloos uitgangspunt. Een onderscheid als 'goed' en 'slecht' is natuurlijk nooit absoluut, want ook in de Khroumeriaanse samenleving kent men slechte mannen en goede vrouwen: eerder leek het hier te gaan om vrouwen als categorie. Maar waar was deze uitspraak dan op gebaseerd? Hier kom ik later op terug.

Daarmee komen we toe aan de laatste motivatie: Doorbreking van de bestaande arbeidsverdeling leidt tot **horma**-verlies van de man. In deze uitspraak meende ik wel een van de belangrijke ordeningsprincipen die ten grondslag lag aan de arbeidsverdeling, te hebben gevonden.

We zaten - als vrouwen onder elkaar - knus bijeen bij buurvrouw Galti Aisha. Een van de vrouwen vertelde een sterk verhaal:

'In Tunis was er een vrouw die haar man sloeg'. Iedereen lachte. 'Ze was dan ook heel groot en sterk'.

Ik vroeg of dit dan fout was

'Ja, natuurlijk', zeiden de vrouwen, 'dat kan helemaal niet, dat is heel slecht voor de 'horma' van haar man. Het is juist goed als een vrouw haar man op de voet volgt en haar mond dichthoudt als hij wat zegt. Dan stijgt de 'horma' van haar man, maar niet alleen die van hem, ook die van haar, zijn vrouw. Als een man zijn vrouw slaat, dan is dat niet goed voor zijn 'horma', maar dan nog mag de vrouw niets terugzeggen, want dat is wel slecht voor haar horma. Ze kan in zo'n geval wel een aantal dagen naar haar vader gaan en als het heel erg is, dan gaat ze naar Bou Salem - de dichtstbijzijnde plaats - en daar kan ze dan een echtscheiding aanvragen'.

Horma is in de Noord-Tunesische samenleving een centraal principe met vele betekenissen. Het woord is afkomstig van dezelfde stam als die van het woord **haram**, het heilige, het verbodene, het verborgene. In die betekenis wil het ook zeggen 'bezit'. Verder duidt het woord **horma** respect aan, intimiteit, eer en het hangt nauw samen met het begrip **heshma**, dat schaamte, terughoudendheid, verlegenheid, ontzag en fatsoen kan betekenen. Eer-objecten kunnen personen zijn, zoals vrouwen. Er bestaan echter ook materiële eer-objecten zoals huis, land, gewassen en vee van de man. De velden die in de onmiddellijke omgeving van het huis liggen, worden **horma**-gronden genoemd, velden die niet zonder meer mogen worden betreden door vreemden. **Horma** zowel in de betekenis van bezit als in de betekenis van eer is een schaars goed. De eer van de man is sterk verbonden met de vrouwen om hem heen: Vaders kunnen **horma** verliezen door oncorrect gedrag van dochter(s). Echtgenoten kunnen **horma** verliezen door niet correct gedrag van echtgenote(s) en ook de familie in zijn geheel verliest **horma** als de vrouwen zich niet houden aan het hen voorgeschreven gedrag. Vrouwen hebben zelf geen **horma** maar ze delen in de **horma** van de echtgenoot, vader en de familie en met hen kunnen ook zij het verliezen.

Mannen voeren competitie om eer, **horma**. Eer kan worden verkregen door het een ander te ontnemen, waardoor deze laatste 'schande' treft. De publieke opinie deelt personen eer toe, maar de personen die de publieke opinie vormen zijn tegelijkertijd dezelfde die om eer competitie voeren (zie ook v.d. Klei 1975).

Het overtreden van de orde - en het niet handhaven van de bestaande arbeidsverdeling valt daaronder - leidt tot **horma**-verlies. Als de vrouw de orde overtreedt leidt dit tot **horma**-verlies van haar man en/of familie. Daarom mogen de mannen hun vrouwen slaan wanneer zij hun taken niet goed verrichten.

Wanneer het overtreden van de bestaande arbeidsverdeling tot verlies van **horma** leidt, is dit echter geen oorzaak maar een gevolg van die arbeidsverdeling. Het lijkt er op dat de bestaande arbeidsverdeling zodanig is dat de **horma** van de man en familie zo min mogelijk kan worden aangetast door vrouwen. Erg veel taken die vrouwen doen, vinden immers in en rondom het huis plaats, of op de **horma**-velden, de plaatsen waar de minste kans bestaat dat andere mannen haar verleiden (of andersom) en daarmee de man in zijn **horma** - zowel in de betekenis van eer als van bezit - aantasten en de eigen eer verhogen. Bovendien, wanneer **horma** het enige principe zou zijn dat ten grondslag ligt aan de verdeling van de arbeid, dan is het onbegrijpelijk dat vrouwen toch ook

de nodige taken ver van huis moeten verrichten. Ik denk daarbij aan het verzamelen van hout en mest op ver weg gelegen gronden en in het bos, de plaats bij uitstek waar mannen vrouwen verleiden, of, in de ogen van de Khroumerianen, de vrouwen de mannen verleiden.

Het zich beroepen op **horma** als principe dat de arbeidsverdeling legitimeert, verschilt van eerdere verklaringen. Bij de uitspraken dat de man sterker en beter is en altijd werkt gaat het om een 'concreet' verschil tussen de sexen. Wanneer men zich beroept op het **horma**-principe beroept men zich op een concept uit de voorstellingswereld dat veel nieuwe vragen oproept. Bovendien zeggen motivaties van de informanten nog niets over de waardering van de verschillende soorten arbeid en het is met name de waarde van de arbeid die iets zegt over de plaats van mannen en vrouwen in de samenleving en het sekse-genussysteem. Naast het **horma**-concept moeten er andere elementen in de voorstellingswereld zijn waar uit we de waardering van arbeid kunnen achterhalen.

POGING TOT ORDENING VAN DE ARBEIDSVERDELING

Tijdens mijn veldwerk bracht ik aan de hand van observaties en uitspraken van informanten een aantal ad-hoc onderscheidingen aan in de verdeling van de arbeid, nadat ik tot de conclusie was gekomen dat de hierboven genoteerde motivaties voor die arbeidsverdeling niet klopten met de empirische waarnemingen. Zo onderscheidde ik arbeid binnen en arbeid buiten naar aanleiding van een uitspraak die regelmatig naar voren kwam, namelijk dat 'een vrouw is geschapen om het werk in huis te doen'.

de man heeft de vrouw naar zijn huis gebracht om haar in de keuken te laten werken, melk te bereiden, enz.

Vrouwen vertoefden ook meestal binnenshuis en deden veel arbeid in huis. Mannen, met name jonge mannen, zochten hun heil buitenshuis.

Een ander onderscheid was die tussen vuil werk en schoon werk, die ik baseerde zowel op uitspraken als op het opvallende feit dat vrouwen al het werk met 'vuil' deden:

De vrouwen werken altijd met mest, vegen, enz., omdat het slecht is voor de '**horma**' van de man als hij het zou doen. Hij zou door andere mannen worden uitgelachen.

Vrouwen veegden de binnenplaats schoon, ruimden de uitwerpselen van baby's en kinderen op, bewerkten de dorsvloer met verdunde koemest en haalden de mest van ver weg gelegen velden op. Ook bij de huizenbouw bleek de pré-occupatie van vrouwen met 'vuil' werk. Toen de **gourbi's**

(de traditionele woningen) nog met verdunde koemest werden aangesmeerd, was het een bezigheid van vrouwen. Nu de 'stenen' huizen met cement werden gestuct, was het een taak van de mannen geworden.

Een derde onderscheid tenslotte was dat tussen het werken met het vee en het werken op het land.

De man bewerkt de grond en kijkt altijd s'nachts of er niets gebeurt. De vrouw melkt, veegt aan en werkt met vuil.

en,

De man werkt met de grond, zaait, enz. De vrouw melkt, werkt met het vuil, kookt, maakt schoon enz.

Ofwel de associatie van mannen met de grond en van vrouwen met het vee, ondanks het feit dat mannen het vee wel hoeden, slachten en eventueel kopen en verkopen. Het melken en de verzorging van het vee werd echter door de vrouwen gedaan, bijna als een verlengstuk van de wijze waarop ze haar kinderen verzorgden.

Waarom melkt de vrouw?

Alle vrouwen doen het, het is goed voor haar '**horma**', zoals het goed is voor de '**horma**' van de man om te ploegen. Als de man binnen zou blijven zouden de kinderen toch geen melk meer kunnen drinken. Omdat ze de kinderen melk geeft, melkt de vrouw ook het vee.

Daarbij kwam nog dat nageboorten van kinderen die een vrouw baarde, werden begraven in huis, op de plaats waar het vee, met name de koeien en lastdieren, staan en uitsluitend de vrouwen de magie rond het vee kenden, mannen pretendeerden althans het niet te kennen.

Het zijn vrouwen die **zjeleb** plegen omdat vrouwen altijd met het vee werken. Er zijn veel vrouwen die het doen. De man doet het nooit en kent het ook niet. Hij weet niet hoe hij het moet doen. Wanneer een vrouw die **zjeleb** heeft gepleegd dood gaat, bindt God een touwtje aan haar ooglid, zodat ze deze niet meer dicht kan doen (de vrouw trekt haar ooglid aan haar wimpers iets omhoog), maar de vrouwen doen het desondanks toch. Vrouwen die het doen, gaan na haar dood regelrecht naar de hel.

De wijze waarop men **zjeleb** pleegde onderstreepte weer de associatie van vrouwen met het 'binnen'.

Deze ad-hoc tegenstellingen zijn echter geenszins waterdicht. Nogmaals het zou gemakkelijk zijn om uit bovenstaande te constateren dat vrouwen worden onderdrukt omdat ze de werkzaamheden krijgen toebedeeld die in het 'binnen' plaatsvinden en omdat zij uitsluitend met 'vuil' werken. Toch meen ik dat we zo iets niet kunnen doen voor we de achterliggende betekenis van die arbeid hebben achterhaald. Ik zal dat in het hiernavolgende proberen te doen.

wolbewerking

DE ARBEIDSVERDELING TUSSEN DE SEXEN GERELATEERD AAN DE VOORSTELLINGS- WERELD VAN DE KHROUMERIANEN

Opvallend is dat veel auteurs die een analyse geven van de voorstellingswereld van de Tunesische samenleving dit doen aan de hand van één dichotomie, een tweedeling, die wordt geacht de gehele werkelijkheid in zich te kunnen vatten. De scheiding tussen de wereld 'binnen' en 'buiten', wordt door velen gebruikt.

Ook de scheiding tussen **horma** en **heshma**, respectievelijk geassocieerd met de wereld van mannen en vrouwen, wordt als overkoepelend ordeningsprincipe beschreven (Boersma 1975). De arbeidsverdeling in de Tunesische samenleving is mijns inziens niet te vangen in één dichotomie. We kunnen wel proberen de drie ad-hoc tegenstellingen terug te vinden in de verschillende analyses.

Vrouwen werken 'binnen', mannen werken 'buiten'

In de verdeling dat vrouwen 'binnen' werken en mannen 'buiten' blijkt, zo concludeerde ik in de vorige paragraaf, het begrip **horma** een belangrijke rol te spelen. De analyse van Bartels brengt ons nog een stap verder in het begrijpen van de verdeling van arbeid tussen mannen en vrouwen in deze sferen. Bartels maakt, in navolging van Camioleri (1973), gebruik van de tegenstelling intiem-openbaar (Bartels 1977). Daarbij kan het niveau van de familie worden geassocieerd met 'intiem', die van de 'niet-familie' met 'openbaar' (1977: 8-9). 'Intiem' staat daarbij voor privé, niet toegankelijk, niet zichtbaar, gesloten voor derden, 'openbaar' voor toegankelijk, zichtbaar, open voor derden. De scheiding speelt niet alleen op het niveau van familie - niet familie, maar ook binnen de familie. In het laatste geval verwijst 'intiem' naar lichamelijke en seksuele processen. Het begrip **horma** speelt op de eerste plaats in de 'intieme' sfeer - in samenhang met de concepten **cherif** (eerbaar) en **heshma** (schaamte). De 'intieme sfeer' moet eigenlijk ongezien blijven. Men heeft **heshma** deze uit te dragen. Zowel mannen als vrouwen hebben te maken met lichamelijke en seksuele processen. Bij vrouwen zijn deze echter meer zichtbaar. Daarom verkeren vrouwen niet alleen voortdurend in de 'intieme' sfeer van de familie, maar maken ze er zelf ook deel van uit. Ze maken deel uit van de **horma** van de familie. Wanneer vrouwen zich in het openbaar vertonen, tonen zij **heshma**, schaamte, omdat ze de intieme sfeer uitdragen. Voor de eventuele schade die het uitdragen van de intieme sfeer oplevert (bijvoor-

beeld **horma-verlies**) is de man verantwoordelijk. Kinderen zijn erg gewenst, maar tegelijkertijd een bevestiging van activiteiten in de 'intieme sfeer'. Door het moederschap blijkt tegenover derden de intimiteit tussen vrouwen en mannen. Daarom roept ook zwangerschap, geboorte, het zogen en het verzorgen van de kinderen **heshma** op, vooral ten opzichte van de echtgenoten en de mannelijke familieleden. Mannen kunnen de grenzen tussen de sferen 'openbaar' en 'intiem' ongezien overschrijden. Zij kunnen dan ook volstaan met het tonen van **heshma**, in de zin van terughoudendheid, schroom over hun gedrag in de 'intieme', d.w.z. door het niet te laten merken of door niet over intieme zaken te praten.

Een vrouw die de eigen individuele intimiteit in de 'openbare' sfeer buiten de familie brengt bij niet-familieleden, wordt een **fezda** genoemd. Deze verstoring van de intimiteit van de familie geeft of haar vader en broers of haar echtgenoot de dubieuze titel van **tahan**, een man die tekort is geschoten in verantwoordelijkheid. Deze begrippen zijn mijns inziens verantwoordelijk voor lijfstraffen bij overtreding van de regels.

Wanneer we de begrippen 'intiem' en 'openbaar' nu relateren aan de arbeidsverdeling dan kunnen we stellen dat vrouwen de plaatsen verzorgen waar de intimiteit van de familie zich afspeelt, namelijk huis en erf, terwijl ze tegelijkertijd deel uitmaken van de intimiteit van de familie. Een verklaring voor het feit dat mannen het werk 'buiten' moeten doen is dat mannen wel ongemerkt de grens van het 'intieme' naar het 'openbare' kunnen overschrijden, maar vrouwen niet. Wanneer vrouwen de werkzaamheden in het openbaar zouden moeten verrichten zouden ze immers de intimiteit uitdragen die eigenlijk ongezien moet blijven en dit zou schade en schande voor de hele familie opleveren.

Met name alle activiteiten rond zwangerschap en geboorte worden als zeer 'intiem' ervaren. Het is daarom logisch dat alle arbeid die hier uit voortvloeit, een gedeelte van datgene wat door mij werd aangegeven met de term 'huishoudelijke' arbeid, aan vrouwen toevalt. Nu wordt ook duidelijker waarom oudere vrouwen meer bewegingsvrijheid hebben en waarom er verschil is in de werkzaamheden van jongere en oudere vrouwen. Oudere vrouwen kunnen immers de grenzen tussen de 'intieme' en de 'openbare' sfeer bijna net zo ongezien overschrijden als mannen.

Het verschil tussen ouderen en jongeren heeft alles te maken met de seksuele activiteiten van de laatsten. Daarom tonen jonge mannen **hesma** ten opzichte van hun vaders en schoonvaders en jonge vrouwen niet alleen ten opzichte van mannen, maar ook ten opzichte van hun schoon-

moeder. Meisjes die net zijn getrouwd brengen in de meeste gevallen de 'intieme' sfeer van hun eigen familie in het 'openbaar' van de familie van haar echtgenoot (4). Schoonmoeders daarentegen moeten deze 'vreemde' toelaten in de intimiteit van haar huis. Hieruit zou kunnen volgen dat de werkzaamheden die oudere vrouwen verrichten meer 'intiem' zijn dan die jongere vrouwen moeten doen en ook dat deze werkzaamheden meer status hebben, omdat ze méér bijdragen tot de **horma**, de eer van de familie.

Ik zou willen concluderen dat het feit dat vrouwen de arbeid verrichten in de intieme sfeer op zich niet onderdrukkend werkt. Nergens wordt de intieme sfeer met het 'slechte' geassocieerd. Integendeel, de 'intieme' sfeer is eer, is 'horma'. Het onderdrukkende aspect ligt eerder in de hoge waarde van die 'intieme' sfeer, die bijna uitsluitend vrouwen 'teniet' kunnen doen. Vrouwen immers werken **in** en **met** die 'intieme' sfeer. De vrijheid van vrouwen wordt beperkt vanwege de angst dat ze de 'intieme' sfeer zullen uitdragen.

Vrouwen werken met 'vuil', mannen niet

De ad-hoc indeling tussen vuil werk, en niet vuil werk blijkt een duidelijke relatie te hebben met de concepten 'rein' en 'onrein', concepten die in vele samenlevingen een rol spelen en ook in de voorstellingswereld van de Tunesiërs gestalte krijgen. Lichamelijkheid en seksualiteit hebben alles te maken met 'onreinheid'. Behalve moedermelk zijn alle menselijke en dierlijke lichaamsvochten en afscheidingen 'onrein' (Bartels 1982). Een staat van grote onreinheid is het gevolg van geslachtsgemeenschap, zaadlozingen, menstruatie en bloedingen tijdens en na de bevalling. Als reden voor de 'onreinheid' van vrouwen als ze bloed verliezen wordt het feit genoemd dat bloed altijd wordt gemeden (Hendriks 1980). Dit heeft te maken met de **jnoun**, de geesten, die op de geur van bloed afkomen. De manier waarop een man verzwakt en eventueel sterft indien hij contact heeft gehad met een 'onreine' vrouw is gelijk aan het ziekteproces van iemand, die het aan de stok heeft gehad met een **djinn** (een geest). Op deze wijze wordt de vrouw door haar eigen gesteldheid met de wereld van de **jnoun** verbonden. Om uit de grote staat van onreinheid te komen moet men zich helemaal reinigen. Geringe staat van onreinheid ontstaat doordat men in aanraking is geweest met lichamelijke afscheidingsprocessen. Deze staat van onreinheid kan weer ongedaan worden gemaakt door een beperkte wasbeurt.

Het lijkt in deze nu belangrijk een uitstap te maken naar de hiërarchische relaties van de wezens die de cosmos bevolken en de relatie van deze hiërarchie met de concepten 'rein' en 'onrein' (van Reenen 1983). Bovenaan staat God, die volmaakt onbesmet en rein is. Hij is voor de mensen veelal ongrijpbaar, maar de belangrijke zegeningen, voorspoed, welzijn en dergelijke in de samenleving, ofwel de **baraka**, komt uiteindelijk van hem. De profeet Mohammed is de volgende in de hiërarchische volgorde. Hij beging nooit misstappen en leerde de mensen wat goed of slecht was. Daarna komen de lokale heiligen, de **Marabouts**, die slechts lokale verering ten deel valt. De verering van de **Marabouts** is een vrouwenzaak (5)(Mernissi 1977). Dan zijn er nog de engelen, de onzichtbare dienaren van God.

Al deze religieuze wezens hebben volgens van Reenen een min of meer sterke associatie met 'rein'heid, afhankelijk van hun levenswandel. De **jnoun**, geesten, worden als een groep buitenaardse wezens in de cosmologie van de dorpsbewoners niet met reinheid geassocieerd. Sommige zijn goed noch kwaad, anderen echter weer boosaardig. Met name deze laatsten worden in veel opzichten met onreinheid geassocieerd. Zij bevinden zich dikwijls op onreine plaatsen als mesthopen, afval en as en voeden zich bij voorkeur met 'onreine' stoffen als bloed.

Van Reenen meent dat er een overeenkomst is tussen **baraka** en 'reinheid'. Naarmate wezens die de zichtbare en onzichtbare wereld bevolken hoger op de ladder staan, hebben zij 'van nature' meer **baraka** en tegelijkertijd zijn zij reiner van aard. Tegelijkertijd is er een verband tussen verlies van **baraka** en verontreiniging. Overtreding van reinheidsregels leidt tot verontreiniging en dit manifesteert zich onder andere in aantasting van **baraka**, waarna tegenspoed, zwakte en ziekte volgt.

Om verontreiniging te niet te doen moeten de reinigingsrituelen (wasbeurten) worden uitgevoerd. Onreine geesten kan men uit de huizen verdrijven door de huizen te reinigen, wit te kalken of wierook te branden. Want niet alleen de moskee, de heiligdommen en de begraafplaatsen zijn rein, ook huizen, de 'intieme' sfeer, het terrein van de vrouw, wordt als rein beschouwd. Het huis draagt een eigen **baraka**, waarmee het de gezondheid van de levende wezens in huis behoedt. De **baraka** waakt over de goede relaties tussen de bewoners, houdt de huisgeesten weg, zorgt ervoor dat de voorraden langer meegaan en beschermt het huis tegen indringers.

Door de verschillende lichamelijke en seksuele processen en het verschillend aandeel van man en vrouw in het proces van de voortplan-

ting, verkeren vrouwen met name in de vruchtbare periode vaker in 'onreine' staat dan mannen. Moeten vrouwen nu het werk doen dat als 'vuil' werk wordt beschouwd vanwege haar grotere mate van 'onrein'heid in het reproductieproces? Wanneer dat zo is, dan komen vrouwen door de aard van deze werkzaamheden weer vaker in contact met verontreinigende zaken als vuil, afval, urine en faeces.

Op deze wijze is de koppeling van de vrouw aan 'onreinheid' een zichzelf versterkend proces, een vicieuze cirkel. Wanneer we daarnaast dan ook de hiërarchie van de cosmische wezens erbij betrekken en hun relatieve 'rein' - en 'onrein'heid, dan blijkt dat de relatief laag in de hiërarchie staande wezens, die minder 'rein' zijn dan de hoger in de rangorde vertoevende - ik denk aan de **jnoun** - zich vaker op plaatsen bevinden waar met name de vrouwen haar werk moeten verrichten: de as van de kookplaats, het afval en de mest.

Uit de arbeidsverdeling tussen jonge en oudere vrouwen blijkt eveneens het grote verschil in 'reinheid' tussen hen die de meest vruchtbare leeftijd zijn gepasseerd en zij die nog regelmatig menstrueren en kinderen baren. De oudere vrouwen houden zich voornamelijk bezig met de voedselbereiding, een allesbehalve 'onreine' taak, omdat voedsel **baraka** bevat. Met name de omgang met melk, het karnen van melk, is een met 'reinheid' geassocieerde bezigheid die vooral het privilege van de oudere vrouwen vormt. Vrouwen die menstrueren, dus in 'onreine' staat verkeren, mogen ook geen melk en melkprodukten consumeren. Daarentegen eten zij dan juist wel hete spijzen met veel kruiden omdat van dit voedsel een reinigende werking uitgaat.

De relatieve 'onreinheid' van vrouwen blijkt eveneens uit het feit dat ze geen religieuze activiteiten mogen verrichten, omdat deze als 'rein' worden beschouwd en uit het feit dat ze niet mogen slachten, omdat dat eveneens een bezigheid is die een 'reine' staat vereist.

Het werken met 'vuil', dat uitsluitend door vrouwen wordt gedaan kan zeker niet als hooggewaardeerde arbeid worden gezien. Daarbij moeten we echter niet vergeten dat 'onreinheid' niet zonder meer aan 'vrouwen' als categorie kan worden gekoppeld: ook mannen kunnen onrein zijn. Bovendien is, zoals van Reenen terecht opmerkte (1983: 113 e.v.) niet 'rein-onrein' het belangrijkste onderscheid in de Tunesische voorstellingswereld, maar is **baraka** het alomvattende principe waar het symbolisch systeem in Tunesië van is doortrokken. Opgemerkt is dat vrouwen werken in de 'intieme' sfeer, in het huis en dat dit een **baraka** bevattend object is. Hoe moeten we deze constatering combineren met de relatie van de vrouw met allerlei 'onreine' aspecten, die tot gevolg

hebben dat uitsluitend vrouwen het 'vuile' werk moeten opknappen? Wellicht dat de poging om de laatste ad-hoc tegenstelling terug te vinden in de voorstellingswereld, daar inzicht in kan verschaffen.

Vrouwen werken met vee, mannen werken op het land

Uit het voorafgaande kunnen we constateren dat vrouwen enerzijds positief gewaardeerde arbeid verrichten (namelijk het werken in de intieme sfeer) en anderzijds negatief gewaardeerde arbeid (namelijk het werken met onreine zaken). Om deze tegenstelling en het voorlopige onderscheid tussen werken met vee en werken in de landbouw te kunnen begrijpen, baseer ik mij op de uitstekende analyses van Creyghton (1969,1981). Ook zij werd geconfronteerd met tegenstrijdige uitspraken van mensen wanneer het over de waardering van vrouwen en mannen ging. Om deze te verklaren maakte ze gebruik van twee referentiekaders die ze het 'religieuze' en het 'antropocentrische' systeem noemde. In de eerste is de vrouw heilig, wetend en sterk, in het tweede is ze zwak, onwetend en heilig (Creyghton 1969: 14). In het 'religieuze' systeem staan **jnoun** en **Marabout** bovenaan. Huisdieren en kinderen die nog niet kunnen praten staan daarvan gescheiden maar toch dichterbij dan andere wezens uit de sociale omgeving, omdat ze met hun **nie** (schuldeloosheid), directere kennis hebben van het buitennatuurlijke. Daarnaast en enigszins apart staat de vrouw. Zij vertegenwoordigt de binnenwereld die in relatie tot de buitenwereld, de wereld van de man waarin de goederen en diensten voor geld te koop zijn, een heilige wereld is. Creyghton brengt dus een scheiding aan tussen de wereld van de vrouw, die met 'binnen' wordt geassocieerd en sacraal is, alhoewel dit zich niet beperkt tot het geografische ruimtelijke binnen, en die van de man, de 'publieke' wereld die profaan is. Oudere vrouwen staan dichterbij het sacrale 'binnen' dan jongere vrouwen. Onderaan in haar religieuze systeem en tegelijkertijd daarbuiten staat de man. Zijn dagelijkse contact met het heilige verloopt via de vrouw in het 'binnen'. Hij is dus van haar afhankelijk. In zoverre hij buiten dit systeem staat is hij het centrum van het 'antropocentrische' systeem waarin uitsluitend mensen optreden. De man staat hier bovenaan, de vrouw onderaan (1969: 50 e.v.).

In haar latere werk (1981) handhaaft Creyghton de tegenstelling 'binnen-buiten', maar voor het tegenstrijdige beeld dat men heeft van de vrouw gebruikt zij dan de vergelijking van een munt: Ofwel je ziet

de ene, ofwel je ziet de andere kant. Aan de ene kant wordt de vrouw gezien als het centrum van het huis, dat heel belangrijk is. Aan de andere kant is ze een zwak wezen want ze kan nooit onafhankelijk worden omdat ze niet in het publieke leven kan bestaan (1981: 89 e.v.).

In haar imposante werk over de melkziekten (6) werkt Creighton de problematiek rond het begrip **baraka** duidelijk uit. De boodschap betreffende sociale onafhankelijkheid en macht die volgens Creighton uit de melkziekten spreekt is de volgende: Alleen de **Marabout** heeft echte macht, **baraka** (alhoewel deze uiteindelijk weer van God komt). Zonder **baraka** kan man noch vrouw leven. De huisvrouw moet deze levensbehoudende kracht omzetten voor haar man en kinderen die ze voedt, voor het vee dat ze melkt en voor iedereen in en rondom het huis. Maar het is niet een persoonlijke kracht van haar, want een vrouw heeft geen macht. Daarom is ze juist zo uitstekend geschikt om als intermediair te dienen voor religieuze krachten (1981: 236). Het belangrijkste is dat de **baraka** van de **Marabout**, via vrouwen naar de samenleving als geheel stroomt. Dit is echter alleen mogelijk wanneer de vrouw haar rol goed vervult en zich van sociale macht onthoudt (1981: 6 e.v.). Deze potentiële en feitelijke omvorming wekt ontzag en wordt beschouwd als het bewustzijn tot leven geven (1981: 112). Moedermelk is bij dit alles, zo beargumenteert Creighton, een 'symbool', niet de essentie van 'vrouwelijkheid'. Essentieel is de overdracht van de levensgevende **baraka**: met name aanwezig in de moedermelk, het meest barakabevattende voedsel bij uitstek.

The miraculous and unknown source of life is not recognized in woman's capacity to give birth, but it is recognized in her feeding-capacity (1981: 240).

De melk van haar borsten, wanneer zij haar kinderen voedt, is het heilige voedsel bij uitstek. Door het geven van borstvoeding ontwikkelt ze **hanana**, een tederheid en medeleven voor de zwakkeren, wat als echt vrouwelijk wordt beschouwd (1981: 118). De handen van de vrouw zijn gezegend met **baraka** en deze heilige handen van de vrouw maken dat de koeien en de geiten veel melk geven en dat er boter in de melk komt. Het is voornamelijk de moeder die deze handelingen verricht, omdat de schoondochter, in eerste instantie een 'outsider' is. Ze bezit niet hetzelfde bloed als de rest van de groep. Wanneer ze kinderen baart en voedt kan ze laten zien dat ook zij, in staat is **baraka** door te geven, dat ze in staat is een goede intermediair te zijn. Daarbij wordt ze door de melk die naar haar kinderen vloeit - en die kinderen behoren wel tot de 'inside' groep - zelf ook 'insider' (1981: 18).

Melk van het huis is een teken van vruchtbaarheid, overvloed en **baraka**. Melk heeft de duisternis van het huis en de karnzak nodig. Beide symboliseren vrouwelijkheid. Van melk wordt gezegd dat het **mastûr** is, verborgen in de duisternis. Het mag niet worden blootgesteld aan heldere zon omdat die het zal vernietigen. **Mastûr** is een kwaliteit van het heilige. Melk kan ziek worden, net als kleine kinderen. Daarom moet het zo voorzichtig mogelijk worden behandeld, als een baby. In alle omstandigheden is melk beladen met symbolische betekenis. Melk aanbieden wil zeggen: we delen, we vertrouwen elkaar - 'mijn hart is zo zuiver als melk' - 'we horen bij elkaar' - 'deze melk is als moeder's melk; 'als je het drinkt zul je als broer en zus zijn' - , want in zijn melkrelatie heeft de man geen sociale macht (1981: 110). Melk vragen is een sociale manier van communicatie en het is dé manier van de mannen. Vrouwen vragen nooit melk te drinken. Vrouwen kunnen het huis van degene bij wie ze te gast zijn of de **horma**, de eer van hun gastheer niet aantasten. Ze hoeven dus ook hun goede voornemens niet te laten zien en bovendien zijn zij de gevers van de melk. Mannen en kinderen zijn de ontvangers.

Uit de analyse van de melkziekten en de symbolische betekenis van melk in de Noord-Tunesische samenleving wordt duidelijk waarom ik vanuit empirische waarneming vrouwen in de ad-hoc tegenstelling kon koppelen aan veeteelt. Alle aspecten rond melk en melkbereiding, zelf melkgeven, maken deel uit van het 'heilige' intieme, binnen. Daarnaast gaat **hanana**, tederheid en medeleven voor de zwakkeren, ook het vee aan. Haar verzorgende rol geldt ook ten opzichte van het vee, als - zoals ik reeds opmerkte - een verlengstuk van de wijze waarop ze haar kinderen verzorgt. Vrouwen moeten de levensbehoudende kracht **baraka** omzetten voor de man en kinderen die ze voeden, voor het vee dat ze melken en voor iedereen in en rondom het huis. De vrouw is 'intermediair', daarom moet zij zich met voedselbereiding bezig houden en melken. Haar heilige handen maken, dat het vee veel melk geeft en dat er veel boter in de melk komt. Daarom kan alleen zij deze taken verrichten. Omdat alleen mannen actief kunnen zijn in de publieke, profane sfeer, hoeden zij het vee op ver weg gelegen velden en zorgen zij voor de aan- en verkoop van het vee.

Oudere vrouwen staan volgens Creighton het dichtst bij het sacrale 'binnen'. Zij hebben bewezen **baraka** te kunnen doorgeven en zij doen de taken waarbij het **baraka** principe belangrijk is, omdat zij weten, hebben geleerd, hoe met de **baraka** van de **Marabout** om te gaan; zij weten hoe ze de voedselvoorraad lang moeten laten duren, hoe ze het voedsel

op de juiste wijze kunnen verdelen.

CONCLUSIE

De arbeidsverdeling naar sexe, die in eerste instantie willekeurig, grillig en voor vrouwen onderdrukkend leek te zijn, hebben we beter begrepen aan de hand van analyses betreffende de voorstellingswereld van deze samenleving. Daaruit werd duidelijk waarom de vrouw het werk in de 'intieme' sfeer, in westerse termen het huishoudelijke werk, verricht: dit is afkomstig van haar associatie met het centrum van het huis en de sacrale aspecten van de vrouw. Het is positief gewaardeerde arbeid. We zagen waarom uitsluitend vrouwen met vuil werken: vanwege haar associatie met 'onreinheid' tengevolge van haar lichamelijke functies. Dit is negatief gewaardeerde arbeid. We weten ook waar haar associatie met het vee vandaan komt; haar vermogen **hanana** te ontwikkelen, haar heilige handen die de **baraka** van de melk bevorderen.

Het is mijns inziens echter niet mogelijk noch noodzakelijk een hiërarchie aan te brengen in de positief en negatief gewaardeerde arbeid, temeer omdat het onderscheid tussen 'intiem' en 'openbaar', en het onderscheid tussen 'rein' en 'onrein' slechts kunnen worden begrepen tegen de bredere achtergrond van de voorstellingen rond het allesomvattende begrip **baraka**. En het is de vrouw die fungeert als intermediair van deze **baraka**.

Vanuit onze westerse visie is het gemakkelijk om te concluderen dat vrouwen in de Tunesische samenleving worden onderdrukt omdat ze de arbeid 'binnen' verrichten, een arbeid die in onze eigen samenleving minder waardering geniet dan de arbeid in de publieke sfeer. De analyse van de voorstellingswereld van de Khroumerianen heeft ons duidelijk gemaakt dat het feit dat vrouwen worden geassocieerd met 'binnen', het centrum van het huis, ertoe bijdraagt dat vrouwen positief worden beoordeeld. Tegelijkertijd is het feit dat ze weinig in het 'buiten', het publieke leven vertoeven, een reden om haar negatief te beoordelen: ze is afhankelijk. De redenering kan ook worden omgedraaid: de man kan nooit het centrum van het huis zijn en is dus net zo afhankelijk van de vrouw als andersom. Dit besef van complementariteit is in de Khroumeriaanse samenleving sterk aanwezig. Het concept **mezia**, dat staat voor het complexe systeem van elkaar diensten en wederdiensten bewijzen speelt ook tussen mannen en vrouwen en in de uitwisseling van de produkten en

resultaten van hun beider arbeid. Ik zou echter bij deze constatering drie kanttekeningen willen maken: Het binnendringen van westerse ideeën kan leiden tot een positievere waardering van de arbeid in de publieke sfeer en daarmee het besef van het belang van de arbeid van vrouwen terugdringen. Vrouwen hebben een redelijk grote autonomie in hun eigen domein en werksfeer. Hierbinnen echter staan oudere en jongere vrouwen duidelijk in een hiërarchische relatie ten opzichte van elkaar, die er toe leidt dat jonge vrouwen meer negatief gewaardeerde arbeid moeten verrichten. De gevolgen die dit heeft voor de positie van jongere vrouwen moet niet worden onderschat. Dit onderscheid tussen oudere en jongere vrouwen is een belangrijk mechanisme in de reproductie van het sekse-genussysteem (7). Tenslotte: de mogelijkheden tot keuze van te verrichten arbeid is nihil. Vrouwen die niet aan hun sekse-genusidentiteit wensen te voldoen, rest niets anders dan gek worden.

NOTEN

- 1) Margareth Mead wees in 1935 al op dit onderscheid. De term is in 1975 door Rubin geïntroduceerd (Mead 1935; Rubin 1975).
- 2) Deze coöperatievormen heb ik uitgewerkt in mijn onderzoeksverslag.
- 3) De verschillende manieren om **zjeleb** te plegen, de magie rond het vee, heb ik in een bijlage van mijn doctoraalscriptie verwerkt. Men moet daarbij in ieder geval gemakkelijker toegang hebben tot de huizen van anderen, mannen hebben dit niet, vrouwen wel.
- 4) Cross-cousin huwelijken zijn ideaal, maar lang niet altijd haalbaar.
- 5) Waar sommigen zelfs een seksuele ondertoon in ontdekten (zie Hendriks 1980).
- 6) Ziekten die zogende vrouwen en hun kinderen kunnen treffen.
- 7) In mijn scriptie heb ik hiervoor de analyse van Ardener gebruikt (1975). Wanneer vrouwen expliciet de motivatie achter de arbeidsverdeling moeten verwoorden, geven zij de motivatie van het dominante model van de samenleving, in dit geval: dan verwoorden zij de ideologie van de publieke buitenwereld, het antropocentrische systeem. Vanuit hun eigen visie, hun eigen ervaring, dat wat Ardener het 'muted' model noemt, merken zij op dat mannen zijn als kleine kinderen. Oudere vrouwen zijn daarbij beter in staat expliciet het model van de mannen te verwoorden. De emotionele energie die men heeft moeten steken in het zich eigen maken van het dominante model, zo beargumenteerde Ardener destijds, maakt dat de desbetreffende groep, in dit geval de oudere vrouwen, vaak de meest conservatieve groep zijn als het er om gaat de bestaande gebruiken - arbeidsverdeling in dit geval - te handhaven. Bovendien kunnen in Tunesië oudere vrouwen gemakkelijk de grens overschrijden tussen privé en publiek en mogen zij de taken verrichten die de meeste waardering genieten. Dat zij de handhavers zijn van het sekse-genussysteem wordt daarmee heel begrijpelijk.

LITERATUUR:

- Aalten, A.
1986 'Over Indianen en Onderneemsters': Enkele opmerkingen bij het sekse-genussysteem, Antropologische Verkenningen, 5(4) (ter perse).
- Ardener, E.
1975 Belief and the Problem of Women, en The Problem Revisited, in: Sh. Ardener (ed.), Perceiving Women. London: J.M. Dent & Sons Ltd.
- Bartels, E.
1977 Volksreligie en vruchtbaarheid in Tunesië. Onderzoeksverslag, Vrije Universiteit Amsterdam.
1982 Sexualiteit, voortplanting en vruchtbaarheid bij Marokkaanse vrouwen, Tijdschrift voor Verloskundigen 7 (5).
- Creyghton, M.
1969 Folk illness in een Tunesisch dorp. Doctoraalscriptie, Gemeente Universiteit Amsterdam.
1981 Bad Milk: perceptions and healings of a children's illness in a North African Society. Proefschrift, Gemeente Universiteit Amsterdam.
- Dwyer, D.H.
1977 Bridging the gap between the sexes in Morocco: legal practice in sexual stratification, in A. Schlegel (ed.), Sexual Stratification. New York.
- Hendriks, M.J.
1980 Vrouwen en onreinheid, een verkenning. Doctoraalscriptie, Universiteit van Groningen.
- Klei, J. v.d.
1975 Manipulatie van haar sexualiteit: machtsbron van de gediscrimineerde vrouw in een mannenwereld. Doctoraalscriptie, Vrije Universiteit van Amsterdam.
- Mead, M.
1935 Sex en Temperament in Three Primitive Societies. New York: Morrow.
- Mernissi, F.
1977 Women, Saints and Sanctuaries, Signs 3 (1).
- Postel-Coster, E. en Schrijvers, J.
1976 Vrouwen op weg: Ontwikkeling naar Emancipatie. Assen: van Gorcum.
- Reenen, J. van
1983 Vrouwen, Vruchtbaarheid en Onreinheid: Een antropologische verkenning op Bali en in Tunesië. Amsterdam: VU Boekhandel.
- Rubin, G.
1975 The traffic in Women: Notes on the 'Political Economy of Sex'. in : R. Reiter (ed.). Towards an Anthropology of Women. New York: Monthly Review Press.
- Santen, J.C.M. van
1979 Les contraintes sociales pour l'introduction d'un élevage moderne à Beni M'hemed. Leeronderzoeksverslag, Vrije Universiteit Amsterdam.
1983 'Een vrouw is slechter dan een man': De relatie tussen arbeidsverdeling en voorstellingswereld in de boerensamenleving van Tunesië. Doctoraalscriptie, Vrije Universiteit Amsterdam.